

DISCUSSIES OVER EEN DISCIPLINE
Nederlandse Historici over Aard en Taak
van de Geschiedbeoefening (1860-1960)*

DOOR

JO TOLLEBEEK

Aangesteld Navorsers N.F.W.O.

Het spreekt vanzelf dat historici zich ook vóór het bestaan van een autonome theoretische geschiedenis om de grondslagen, grenzen en mogelijkheden van hun discipline bekommerden. Nederlandse historici als Robert Fruin, Johan Huizinga en Jan Romein vormden hierop geen uitzondering: meer dan eens lieten zij zich uit over geschiedtheoretische vraagstukken als de onpartijdigheid van de historicus, de taak van de cultuurgeschiedenis of de gevolgen van het verguisde historische beeld.

Dit theoretische legaat is in de literatuur zeer uiteenlopend gewaardeerd. Het prestige dat een Fruin, een Huizinga of een Romein als geschiedschrijver verwierven, bracht sommigen ertoe het belang van de *theoretische* uitspraken van deze historici te overschatten: zij beschouwden deze geschiedtheoretische reflecties als expliciete bijdragen tot een op zichzelf staande geschiedfilosofie. Anderen daarentegen bagatelliseerden het belang van deze reflecties: voor hen waren de theoretische uitspraken niet meer dan enkele boutades, vage

---

* Lezing gehouden te Amsterdam op 30 maart 1990. In deze lezing werden de belangrijkste resultaten van mijn boek *De toga van Fruin. Denken over geschiedenis in Nederland sinds 1860* (Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1990) gesynthetiseerd. Deze studie werd oorspronkelijk als dissertatie verdedigd (K.U.Leuven, dep. Moderne Geschiedenis, februari 1989. Promotor: prof. dr. L. Wils; co-promotor: prof. dr. R. De Schryver).

en ondoordachte ideeën, die misschien wel op hun plaats waren in oraties, maar feitelijk zonder invloed op de praktijk bleven.

Noch voor deze 'maximalisten' noch voor deze 'minimalisten' opende de studie van de geschiedtheoretische denkbeelden ruimere perspectieven. Bij geen van beide leefde het vermoeden dat de door Fruin, Huizinga, Romein en vele anderen gevoerde geschiedtheoretische discussies naar allerlei disciplinaire grensgevechten, politieke debatten of cultuurkritische polemieken konden verwijzen. De ontdekking van deze gelaagdheid veronderstelde immers een zoeken naar verbanden tussen geschiedtheoretische ideeën, historische concepties en politieke en cultuurkritische denkbeelden, een zoeken waartoe de 'maximalisten' door hun uitvergroting van de geschiedtheoretische ideeën niet kwamen en dat door de 'minimalisten' al bij voorbaat als een doodlopende weg werd afgewezen. Daardoor konden zij de geschiedenis van deze gelaagdheid ook niet gebruiken als een afdoende parameter bij de beschrijving van de globale ontwikkelingen die de Nederlandse historiografie sinds 1860 had doorgemaakt.

Het zojuist genoemde jaartal 1860 is uiteraard niet toevallig gekozen. In juni van dat jaar sprak Robert Fruin (1823-1899) te Leiden zijn inaugurele rede over *De onpartijdigheid van den geschiedschrijver* uit. Deze bijzonder invloedrijke oratie was de kristallisatie van de liberaal gekleurde politieke en wetenschapstheoretische denkbeelden die de jonge Fruin in de jaren 1840 en 1850 had verdedigd. Ten tijde van de Aprilbeweging in 1853 had hij in een tegen Groen gerichte brochure zowel de calvinistische bedreiging van de politieke verworvenheden van 1848, als de daarmee samenhangende 'obscurantistische aanslag' op de wetenschappelijke vrijheid aangeklaagd. Geïnspireerd door Comte had hij eveneens beklemtoond dat slechts een op de resultaten van het vrije onderzoek steunende politiek de voortdurende partijconflicten zou kunnen beëindigen. Bij zijn definitieve keuze voor de geschiedenis — op het einde van de jaren 1850 — concretiseerde hij deze ideeën: hij pleitte voor een vrije geschiedbeoefening, die, wanneer het om de studie van het eigen nationale verleden ging, beide partijen uit de Republiek — loevesteiners en orangisten — recht zou laten wedervaren en aldus onrechtstreeks tot de politieke pacificatie in de eigen tijd zou bijdragen.

In de Leidse oratie uit 1860 werd dit pleidooi op een algemene, theoretische wijze verwoord. De nieuwe hoogleraar betoogde ondermeer dat de ware 'historische blik' (een metafoor voor het streven naar onpartijdigheid) de blik van de dramaturg was, de dramaturg die de kunst verstond de meest uiteenlopende karakters en visies te doorgronden en het betrekkelijk ware en goede in alle partijen te erkennen. Dat Fruin twee jaar later — in een academische toespraak *Over de geschiedenis als leermeesteres des levens* — dit onpartijdigheidsstreven als een typisch liberale geesteshouding bestempelde, hield verband met de hiervoor geschetste oorsprong van zijn denkbeelden en met de halsstarrige weigering van de liberalen zichzelf als een aan particuliere belangen gebonden politieke partij te zien.

Fruin hoopte de historische onpartijdigheid te bereiken door een principiële openheid ten aanzien van de verschillende historiografische stromingen, waaronder ook de katholieke. Die openheid werd niet door iedereen aanvaard. Met name bij vele liberale intellectuelen leefde de vrees dat Fruins onpartijdigheidsleer niet alleen zou uitmonden in een kleurloos geschiedverhaal, maar ook in een politiek quiëtisme, en dat was het laatste wat de liberalen na de *Quanta Cura*-encycliek uit 1864 konden gebruiken. J. van Vloten bijvoorbeeld beschuldigde zijn collega-historicus van weifelzucht en ongepaste deftigheid. Vrolijk vatte hij — met verwijzing naar Fruins apothekersafkomst — zijn vonnis samen in volgend versje:

"Zijn wieg stond tusschen zene-blären
En likkepot en drankflesch in,
Vandaar die oudewijvezin
Als kenmerk van zijn later jaren" (1869).

Maar Fruin zette door en verantwoordde zijn onpartijdigheidsbeginsel door te wijzen op het aloude liberale principe van de open discussie. Slechts door woord en wederwoord, zo verdedigde hij zich, zou een historiebeeld ontstaan waarin alle politieke families zich konden herkennen.

Dit streven naar conciliantie en pacificatie doortrok Fruins hele geschiedschrijving. Steeds opnieuw en steeds grimmiger beschreef hij de rampzalige gevolgen van de partijschap in de Republiek, en dit met

het uitdrukkelijke doel te waarschuwen voor vergelijkbare ontsporingen in de actuele politiek.

Fruin begreep echter dat de studie van het verleden slechts tot de zo begeerde conciliantie kon bijdragen op voorwaarde dat zij niet langer als een retrospectieve politiek werd beoefend. Daarom pleitte hij niet alleen voor een ontvoogding van de geschiedschrijving ten aanzien van de literatuur, maar ook ten aanzien van de politiek. Voor het welslagen van deze emancipatie moest de geschiedenis zich naar het voorbeeld van de natuurwetenschappen tot een empirische, 'positieve' wetenschap ontplooiën. Fruins oorspronkelijk uitgesproken geloof in een nomothetische geschiedwetenschap bleef — naar de woorden van L.J. Rogier — slechts een platonische liefde, maar in de strikt empirische historische methode, gebaseerd op grondig bronnenonderzoek en op het creatief combineren van de aldus verkregen gegevens, geloofde hij rotsvast.

Het is bekend dat dit geloof Fruin ervan heeft weerhouden zich aan een synthese van de vaderlandse geschiedenis te wagen. In de openhartige *Afscheidsrede* uit 1894 bekende hij zelf: 'De neiging tot napluisen, tot ontwarren van ingewikkelde kwesties heeft mij, ik erken het met spijt, meer dan ik thans zou wenschen, afgeleid van het uiteenzetten en beschrijven der groote gebeurtenissen, omtrent welker toedracht bij mij geen twijfel bestaat'. Toch kan zijn betekenis voor de Nederlandse historiografie moeilijk worden overschat: hij gaf haar een ideaal (het streven naar onpartijdigheid) en een instrumentarium (de empirische historische methode) die haar een wetenschappelijk karakter konden verlenen.

Het liberaal-positivistische paradigma kende omstreeks de eeuwwisseling echter al een eerste crisis. Die crisis hield verband met de toenmalige verschuivingen op politiek, sociaal en cultureel vlak en werd gevoed door de pogingen van P.J. Blok (1855-1929) het oude paradigma aan de nieuwe tijden aan te passen. Blok onderschreef bij herhaling de onpartijdigheidstheorie van zijn Leidse leermeester. Hij aarzelde ook niet de consequenties uit deze theorie te trekken: net als Fruin, maar minder voorzichtig (getuige het stof dat zijn lezing over *De Jezuïeten* in het voorjaar van 1893 deed opwaaien) bepleitte hij een grotere liberaliteit ten aanzien van het katholieke volksdeel. Als briljant

organisator slaagde hij er bovendien in de door Fruin geïnaugureerde historische methode een 'materieel' verlengstuk te geven in de vorm van een historische infrastructuur: zowel de naar het Duitse voorbeeld georganiseerde werkcolleges of seminaries als de buitenlandse archiefreizen ontstonden op zijn initiatief.

Maar Blok deed meer: zowel in zijn Groningse (1884) als in zijn Leidse oratie (1894) riep hij op tot een verbreding van de historische thematiek. 'Ware geschiedwetenschap is sociologie', schreef hij in 1889, waarmee hij bedoelde dat slechts een breed opgevatte, 'sociale' geschiedenis, een geschiedenis niet van de staat, maar van de maatschappij, een adequate vormgeving van het verleden kon bieden. Door deze sociale geschiedenis hoopte hij de Nederlandse geschiedschrijving te laten aansluiten bij de historiografische vernieuwingen in het buitenland (en dan vooral in Duitsland), maar ook aan de eisen des tijds tegemoet te komen. De steeds grotere aandacht die de sociale kwestie van de politici vergde, vroeg immers om een historiografische vertaling.

Als man van de daad trachtte Blok dit programma zelf te verwezenlijken in een groots opgevatte synthese van de nationale geschiedenis. Zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, waarvan het eerste deel in 1892 verscheen, was een indrukwekkende prestatie, al bevatten de acht delen nogal wat onnauwkeurigheden en viel er op de stilistische kwaliteiten van het werk ook heel wat af te dingen. Voor Blok was deze synthese in de eerste plaats een historische legitimatie van Nederlands recht ook in de toekomst een onafhankelijke natie te blijven. Daarnaast was zij een aansporing de gelederen te sluiten. Het gebruik van de wat mystieke notie 'het Nederlandse volk' was daarvan een treffende illustratie. Als historiografisch concept suggereerde deze notie immers niet alleen het bestaan van een onveranderde identiteit en van een continuïteit die contrasteerde met de wisselende staatkundige vormen die de Nederlandse natie in het verleden had aangenomen, maar overbrugde zij ook alle politieke, religieuze en sociale tegenstellingen. Het voornemen een sociale geschiedenis te schrijven sloot nauw bij deze pragmatische motieven aan. Maar precies op dit punt loste Blok de door zijn oraties gewekte verwachtingen niet in. *De Geschiedenis van het Nederlandsche Volk* bleef voornamelijk een politiek-insti-

tutionele geschiedenis, zonder veel aandacht voor het economische.

Dat laatste hield ondermeer verband met Bloks toenemende afkeer van de sociaal-democratie. Die afkeer maakte hem er bijzonder oplettend voor dat het eigen geesteskind, de sociale geschiedenis, zich niet ontwikkelde tot een vorm van geschiedschrijving die de socialistische politieke eisen historisch zou kunnen onderbouwen. Na de eeuwwisseling ondernam hij trouwens een ware kruistocht van voordrachten tegen het historisch materialisme. In het conservatieve tijdschrift *Onze Eeuw* publiceerde hij in 1902 een essay waarin hij de socialistische historici verweet bij hun geschiedschrijving al te zeer van de eigentijdse politieke vraagstukken uit te gaan. Een dergelijke aanpak, zo theoretiseerde hij, is strijdig met de ware onpartijdigheid, aangezien deze onpartijdigheid precies vereist dat niet wat in het heden, maar wat in het verleden als belangrijk werd ervaren, in het geschiedverhaal op de voorgrond treedt.

De scherpste kritiek op deze herformulering van Fruins onpartijdigheidsleer in termen van belangrijkheid en proportionaliteit was afkomstig van C.H.Th. Bussemaker (1864-1914). Deze Groningse, later Leidse hoogleraar wees zijn collega erop dat noch voor de vaststelling van het belang der historische feiten, noch voor het oordeel over de waarde van deze feiten, eenduidige criteria bestonden. Beide stoelen onvermijdelijk op subjectieve beslissingen van de historicus. Deze relativistisch gekleurde kritiek, geïnspireerd op het werk van de Duitse neo-idealistische filosofen, toonde dat de oude theoretische zekerheden omtrent 1900 waren uitgehold, maar ook dat de wens de historische methode duidelijker te onderscheiden van de natuurwetenschappelijke althans bij sommigen leefde.

De twee grote themata van de discussies omstreeks de eeuwwende, de verbreding van de historische thematiek (de erfenis van Blok) en de kritiek op een te positivistisch geachte geschiedwetenschap (de erfenis van Bussemaker), werden in de eerste decennia van de twintigste eeuw door een jongere generatie uitgediept. G.W. Kernkamp (1864-1943), Hajo Brugmans (1868-1939) en H.Th. Colenbrander (1871-1945) hadden wel eens de indruk tot een 'geslacht van epigonen' te behoren, maar hun engagement in de culturele en de politieke avant-garde van de jaren 1880 en 1890 had hen de nodige kracht gegeven om de

bestaande historische traditie te vernieuwen. Zij lazen *De Nieuwe Gids*, schreven in Taks *Kroniek*, waren lid van socialistisch georiënteerde studentenverenigingen of bekenden zich openlijk tot het radicalisme. Vanuit die achtergrond formuleerden zij hun ideeën over de geschiedbeoefening.

De door Blok gelanceerde, maar niet gerealiseerde oproep het historisch perspectief te verruimen, viel bij de jongere generatie in goede aarde. Zowel Kernkamp als Brugmans pakten herhaaldelijk uit met een pleidooi voor de sociale en economische geschiedenis. Zij deden dat — in tegenstelling tot Blok — in een open dialoog met de historisch materialisten. Kernkamps Amsterdamse oratie *Over de materialistische opvatting van de geschiedenis* (1901) en Brugmans' Groningse lezing over *De staatspartijen in de Republiek van een economisch standpunt* (1902) bevatten echter ook kritiek op de onnauwkeurige werkwijze van de marxistische historici en op de arrogantie waarmee die over de 'burgerlijke' historici spraken. Door eigen studies en colleges forceerden zij nog vóór de Eerste Wereldoorlog een doorbraak van de sociale en economische geschiedenis. In 1914 werd het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief opgericht.

In het verruimingsproces van de historische thematiek had de politieke actualiteit en meer bepaald de wassende sociaal-democratie dus een belangrijke rol gespeeld. De belangstelling van de jongere historici voor deze actualiteit bleek echter nog sterker uit de politieke journalistiek die zij bedreven. Kernkamp, Brugmans en Colenbrander wilden in 'het volle leven' van de eigen tijd staan en schroomden niet hun mening over de politieke toekomst van het liberalisme, de Europese Oorlog of de verhouding met België aan de openbaarheid prijs te geven. Door deze journalistieke geschriften hoopten zij niet alleen de politieke meningsvorming bij de bevolking te bevorderen, maar ook de bouwstenen voor de studie van de contemporaine geschiedenis te leveren. De beoefening van deze contemporaine geschiedenis, die door de Eerste Wereldoorlog bijzonder krachtig werd gestimuleerd, dwong tot een herinterpretatie van de verhouding tussen politiek en historie. Brugmans' haast spreekwoordelijk geworden bedachtzaamheid in deze materie werd niet door iedereen gedeeld. Velen konden zich niet langer vinden in de anormatieve, niet-geënga-

geerde geschiedschrijving die door de Amsterdamse hoogleraar werd bepleit.

Dat laatste gold ook voor Kernkamp en Colenbrander, bij wie de onvrede met de verwetenschappelijking van de geschiedenis zeer sterk leefde. De kritiek van de Tachtigers op de 'dorre wetenschap' en het vitalisme dat omstreeks 1900 de hele maatschappij doordrong, hadden hen ertoe gebracht tegen deze verwetenschappelijking in het gelid te komen. Kernkamp richtte zijn pijlen tegen de matte conciliantie-historiografie, terwijl Colenbrander, die in 1910 een opmerkelijke rede over Nietzsche uitsprak, de detailhandel van de positivisten aanviel en hun afzijdigheid van het maatschappelijk gebeuren aan de kaak stelde. Voor beiden leek een geschiedschrijving die toenadering tot de literatuur zocht, een oplossing te kunnen bieden.

Kernkamp en Colenbrander (maar ook Brugmans) stelden de grenzen tussen de literatuur en de geschiedenis — grenzen die door Fruin en Blok waren benadrukt — opnieuw in vraag. Kernkamp herhaalde bijvoorbeeld Busken Huets gezegde dat de beste historiestijl nog steeds de stijl van Rembrandt was: 'veel weglaten, veel overdrijven, en op een klein getal feiten en beweegredenen veel licht doen vallen'. Colenbrander beloofde een artistieke, epische synthese van de nationale geschiedenis. Zij zetten met andere woorden — in het spoor van Bussemaker — een nieuwe stap in de richting van de emancipatie van de geschiedenis ten aanzien van de natuurwetenschappen. Maar daardoor dook ook het probleem van de verhouding tussen kunst en wetenschap opnieuw op.

Johan Huizinga (1872-1945), generatiegenoot van Kernkamp, Brugmans en Colenbrander, was reeds in zijn studententijd op zoek gegaan naar 'een fraai amalgaam, een electron uit het goud der kunst en het zilver der wetenschap' (zoals André Jolles in juni 1909 schreef). Hij was een vurig adept van de Tachtigers geweest, maar had zich later afgekeerd van hun eenzijdige glorificatie van de Kunst en het voor een 'kunstlievende wetenschap' opgenomen. Wat dit streven naar een 'kunstlievende wetenschap' voor de beoefening van de geschiedenis inhield, zou hij uiteenzetten in zijn bekende Groningse oratie uit 1905, *Het aesthetische bestanddeel van geschiedkundige voorstellingen*.

In deze oratie bekende Huizinga zich volmondig tot de 'methodolo-

gische wending' van de geschiedbeoefening zoals die zich in het werk van de Duitse neo-idealistische filosofen had voltrokken. Hun anti-positivisme sterkte hem levenslang in de mening dat de geschiedenis de bij uitstek inexacte wetenschap is. Steeds opnieuw zou hij het gebruik van algemene, alles verklarende begrippen in de geschiedenis aanklagen, zich tegen de toepassing van de natuurwetenschappelijke causaliteitsleer op historische fenomenen verzetten en de ijdelheid van hen die meenden de veelvormigheid van het historisch proces in enkele deterministische schema's te kunnen vangen, bevechten. De originaliteit van de Groningse oratie lag echter in de erin ontworpen 'historische esthetiek'. De basisconcepten van deze 'esthetiek' — vervat in de termen 'beeld' en 'verbeelding' — boden een geschikt uitgangspunt om zowel de historische belangstelling als de werkwijze van de historicus te thematiseren.

Huizinga's kleine fenomenologie van de historische belangstelling cirkelde rond het cryptische begrip 'historische sensatie'. Deze historische sensatie houdt, zo schreef hij in een *Gids*-artikel uit 1920, een onmiddellijk contact met het verleden in, 'een dronkenschap van een oogenblik', waarbij het verleden in een haast pathetische klaarheid verschijnt. Zij vereist een zekere losheid ten aanzien van het heden en een gevoeligheid voor de eigenheid van het verleden. Precies daarom verzette Huizinga zich tegen hen die het doel van de geschiedbeoefening in de verklaring van het heden zochten. 'Er is een historische ader in ons, die maakt dat we oude dingen interessant vinden', leerde hij zijn studenten.

Het momentane historische genieten moet echter worden aangevuld met een logische reconstructie van het verleden. Huizinga benadrukte dat de eigen inbreng van de historicus in deze reconstructie bijzonder groot is: de historicus geeft het verleden 'vorm' door het formuleren van vragen en het zinrijk rangschikken der gegevens. In elke cultuur en deelcultuur, zo besepte de in een verzuilde maatschappij levende Huizinga, zal dit op een andere manier gebeuren. Hij aanvaardde dan ook dat de geschiedschrijving een veranderlijk en wisselvallig karakter heeft: 'definitieve geschiedenis' is een *contradictio in terminis*.

Huizinga zou deze anti-positivistische en 'esthetische' ideeën nooit verloochenen. Toch legde hij in de jaren 1920 steeds meer het accent

op het waarheidsstreven van de historicus. Deze accentverschuiving openbaarde zich ondermeer in een regelrecht offensief tegen de minachting jegens de wetenschap die hij in artistieke middens meende terug te vinden. Reeds in 1907 — in een brief aan Jolles — had hij de spot gedreven met het ‘mystisch-realistisch-filozofico-artistiek Van Deysse jargon’ van vele kunstenaars. Maar in de jaren twintig trad deze afkeer voor de ‘gruwelijke kunsthoogmoed’ meer en meer op de voorgrond, getuige de vele anti-Tachtig gekleurde passages in het autobiografisch getinte levensverhaal van zijn vriend Jan Veth dat hij in 1927 publiceerde. Deze afkeer liep twee jaar later uit op een frontale aanval tegen de historische belletristiek.

In het daarop volgende decennium zette deze ontwikkeling zich onverminderd door: zowel de geromantiseerde historie als de nationalistische ‘*histoire de parade*’ en het antihistorisme moesten eraan geloven. Maar de draagwijdte van deze kritiek was nu veel groter geworden: voor Huizinga symboliseerden deze historiografische aberraties immers de teloorgang van de ethische, esthetische en intellectuele normen in de westerse maatschappij. Geschiedtheorie en cultuurkritiek werden zo aan elkaar geklonken. Maar het verbond was nog ruimer, aangezien ook de cultuurhistorische werken die in deze periode ontstonden, een cultuurkritische functie vervulden. *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (1941) bijvoorbeeld was een fabel over de eigen tijd, een fabel die door de erin bevatte lof voor het ongecompliceerde realisme van een Vermeer of een Vondel ook de in de geschiedtheoretische studies gewraakte historici tot lering kon strekken. Cultuurkritiek — cultuurgeschiedenis — geschiedtheorie: zij stonden in Huizinga's werk uit later jaren in een opmerkelijke driehoeksverhouding.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog trad een nieuwe, omstreeks 1890 geboren generatie de universitaire wereld binnen. De twee belangrijkste vertegenwoordigers van deze generatie, Jan Romein (1893-1962) en Pieter Geyl (1887-1966), waren door hun uitgesproken engagement in de eigentijdse politiek — Huizinga's ‘losheid ten aanzien van het heden’ was hen een doorn in het oog — fel omstreden figuren. Romein's *Bildungserlebnis* was de Russische Revolutie geweest. Het onorthodoxe marxisme dat hij — al dan niet als (geheim)

partijlid van de CPH — voorstond, doordrong niet alleen zijn historisch werk, maar fundeerde ook zijn geschiedtheoretische inzichten. Het maakte hem opmerkzaam op een aantal aspecten van de geschiedschrijving die tot dan toe onbesproken waren gebleven en verschafte hem nieuwe zekerheden, daar waar ook in de wereld der historici de oude in diskrediet raakten.

De combinatie van de van Huizinga geërfde belangstelling voor de cultuurgeschiedenis met de klassieke marxistische 'onderbouw/bovenbouw'-theorie bracht Romein tot de studie van de sociale oorsprong van de in de historiografie levende voorstellingen of 'beelden'. Een proeve van een dergelijke sociogenetische studie leverde hij reeds in zijn dissertatie over de Dostojevski-literatuur (1924). In zijn *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen* (1932) betrachtte hij een soortgelijk historiografisch demasqué, zij het dat de onderliggende marxistische theorie er wat was afgezwakt. Zijn echtgenote Annie Romein-Verschoor verrichtte intussen vergelijkbaar werk: door een 'literair-sociologische' aanpak hoopte zij aan te tonen dat de literatuur (net als de geschiedschrijving) geen autonoom verschijnsel is, maar een afgeleide van de maatschappij waarin zij ontstaat.

Op basis van de conclusies uit dit historiografische onderzoek systematiseerde Romein in een in maart 1937 gehouden lezing over *Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap* zijn denkbeelden over het probleem van de historische objectiviteit. Objectief is die geschiedschrijving, zo besloot hij na een vervaarlijke dialectische sprong, die in overeenstemming is met de 'ware tijdgeest'. Meer concreet betekende dit dat slechts de historicus die zich in dienst van de op de toekomst gerichte emancipatiestrijd van boeren en arbeiders stelt, zich op een objectieve weergave van het verleden kan beroemen. De marxistische pretenties van deze theorie herinnerden aan Fruins vereenzelviging — vijfenzeventig jaar tevoren — van de begrippen 'liberaliteit' en 'onpartijdigheid'.

De eis dat de historicus 'in opdracht van de tijd' zou schrijven, werd op het einde van de jaren dertig ook het uitgangspunt van een systematische diagnose van de ziekteverschijnselen van de eigentijdse geschiedwetenschap. Zowel in zijn Amsterdamse oratie (1939) als in

andere voordrachten betreurde Romein de gevolgen van het specialisatieproces dat de verwetenschappelijking als een schaduw volgde. Deze specialisatie had immers geleid tot de vergruizing van het historische beeld, de teloorgang van het geschiedverhaal en de vorming van een kaste van professioneel geschoolde historici die zich steeds meer van de maatschappij afzonderden. Kortom: de maatschappelijke relevantie van de geschiedbeoefening dreigde verloren te gaan.

Romein hoopte het tij te doen keren door de publikatie van vlot geschreven, beeldende en thematische breed opgezette historische studies. *De Lage Landen bij de Zee* (1934), door Colenbrander als 'een marxistische kwajongensstreek' bestempeld, was een uitstekend voorbeeld van dit streven naar een gepopulariseerde en integrale geschiedschrijving. Doch vooral in het klassiek geworden *Erflaters van onze beschaving* (1938-1940) gaven de Romeins vorm aan hun verlangen naar een op de toekomst gerichte geschiedbeoefening: elke gebiografeerde figuur vertegenwoordigde op zijn manier een stap op de lange weg van de emancipatie van de Nederlandse Natie. In deze allegorische geschiedschrijving vielen de grenzen tussen politiek en geschiedenis, tussen verleden en toekomst weg.

Na 1945 trachtte Romein zijn zoektocht naar de lijnen en patronen in het verleden te institutionaliseren in een nieuwe discipline, de theoretische geschiedenis. Een succes werd dit (voorlopig) niet. Huizinga had hem reeds in 1943 vanuit zijn Gelderse ballingsoord De Steeg laten weten slechts matig geporteerd te zijn voor een afzonderlijke leerstoel Theoretische Geschiedenis. Na de Oorlog kwam de kritiek vooral uit Utrecht. Romeins theorie van het Algemeen Menselijk Patroon bijvoorbeeld werd er afgedaan als een speculatieve en dwangmatige constructie. De verbetering waarmee deze polemieek werd uitgevochten, verhulde de essentie ervan, de vraag namelijk of de begrippen 'historisch' en 'empirisch' wel zo onafscheidelijk waren als de meeste historici sinds Fruin geloofden.

Ook Romeins felste criticus, Geyl, ontleende zijn intellectuele spankracht aanvankelijk aan zijn politieke engagement, met name aan zijn Groot-Nederlandse en anti-Belgische strijd. Vanuit Londen, waar hij in 1919 hoogleraar '*Dutch Studies*' was geworden, volgde hij de nasleep van het activisme, bevocht hij de flaminganten uit de traditio-

nele partijen en probeerde hij de eenheid tussen de verschillende vleugels van het Vlaams-nationalisme veilig te stellen. De politieke hereniging tussen Vlaanderen en Nederland was ook zijn ideaal, maar om tactische redenen verwierp hij het al te openlijke irredentisme van de extremistische Groot-Nederlanders en de radicale Vlaams-nationalisten.

Deze politieke strijd vormde het kader waarin Geyl zijn revisie van de vaderlandse geschiedenis doorvoerde. Reeds in februari 1920 formuleerde hij het programma en het doel van zijn Groot-Nederlandse geschiedschrijving: hij wou de rode draad van de Nederlandse eenheid — daarmee bedoelde hij: van de eenheid tussen Nederland en Vlaanderen — doorheen de geschiedenis van Noord en Zuid aanduiden. Dat deed hij — behalve in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, waarvan het eerste deel in 1930 verscheen — in talloze polemische geschriften tegen de 'Belgicist' Pirenne en diens 'Hollandse claue'. De scheuring tussen Noord en Zuid, zo beklemtoonde hij steeds opnieuw, was 'door niemand voorzien of gewild'. De wijze waarop zij zich had voltrokken, was bovendien een logische en historische anomalie, die niets te maken had met een Belgische of Nederlandse nationaliteit, maar slechts door de grilligheid van het oorlogsspel en de geografische omstandigheden kon worden verklaard.

Geyls geschiedtheoretische denkbeelden bleven intussen beperkt tot een aantal eenvoudige en onuitgewerkte opmerkingen. Zij werden veelal ontwikkeld *pour le besoin de la cause*. Het perspectivisme bijvoorbeeld dat hij in 1930 in een artikel over *Belgicistische geschiedschrijving en Klein-Nederlandsche kritiek* verdedigde, was slechts de theoretische legitimatie van de vermenging tussen politiek en geschiedenis in zijn eigen historische praktijk. Vruchtbaarder was de aanval die hij op aanraden van Leo Picard, flamingant en '*Belge de mauvaise humeur*', tegen het staatsfinalisme van zijn tegenstanders ondernam. Bij zijn daarbij aansluitende accentuering van de rijkdom aan mogelijkheden van het historisch proces kreeg hij trouwens ook de steun van Huizinga.

Als Groot-Nederlander nam Geyl noodgedwongen een marginale positie in de Nederlandse historische wereld in. Maar na de Tweede Wereldoorlog, toen de Groot-Nederlandse strijd op het achterplan was

geraakt, werd hij een autoriteit, ook op geschiedtheoretisch vlak. Hij wierp zich in deze jaren op als de verdediger van een wetenschaps-ethiek waarin zowel de ongebondenheid van de onderzoeker als diens besef van de betrekkelijkheid van het eigen werk hoog werden gevaloriseerd. Aan dit 'no nonsense'-perspectief op de geschiedenis kende hij een cultuurkritische betekenis toe: de vrije en niet-doctrinaire geschiedwetenschap was het symbool van de democratische westerse beschaving, die voortdurend werd bedreigd door een communisme waarin historisch dogmatisme en politieke dictatuur hand in hand gingen. Zijn tirades tegen de 'defaitist' Toynbee en het odium van 'de gedurige depreciatie van het eigen geestelijk bezit' waarmee hij zowel Romein als diens Leidse collega Th.J.G. Locher belaadde, pasten uitstekend in dit kader: deze historici, zo meende Geyl, tasten de vitaliteit van de westerse beschaving aan, ondermeer door hun pogingen het oude Europa uit het centrum van het historisch onderwijs te bannen.

Ook in de redelijkheid herkende Geyl de quintessens van de westerse beschaving. Daarom drukte hij zijn studenten op het hart de overgeleverde historische voorstellingen met een uiterst kritische geest tegemoet te treden. Zelf bond hij bij voorkeur (maar niet uitsluitend) de strijd aan tegen de orangistische 'mythologen'.

Toch waren Geyls na-oorlogse geschiedtheoretische reflecties minder coherent dan zijn zelfverzekerdheid liet vermoeden. Dit hield verband met zijn herwaardering van het historisme, van een anormatieve geschiedschrijving die door de 'toverstaf der sympathie' het verleden in al zijn tinten zou doen herleven. Geyl slaagde er namelijk niet in dit historisme volledig te verenigen met het pragmatisme dat hem altijd eigen was geweest. Door dit welhaast negentiende-eeuws aandoende pragmatisme raakte zijn gezag na zijn dood trouwens relatief snel ondermijnd. Voor vele jongere historici uit de jaren zestig en zeventig was de man die in de laatste twee decennia van zijn leven een *monstre sacré* was geworden, de representant van een ouderwetse vorm van geschiedbeoefening.

Omstreeks 1960 werd het historiografische en personele kader waarin de geschiedtheoretische discussies zich lang hadden voltrokken, gewijzigd: het traditionele nationale en verzuilde perspectief op de

Nederlandse geschiedenis werd doorbroken, terwijl de aflossing van de oude garde het einde van het tijdperk der 'patrons' inluidde. Tegelijkertijd waaierte het denken over de geschiedenis in verschillende richtingen uit, ondermeer door de voortschrijdende verkaveling van het historisch onderzoek.

Deze pluriformiteit openbaarde zich ook in de houding die de jongere historici ten aanzien van de erfenis van Geyl en Romein aannamen. Velen wezen, zoals gezegd, deze erfenis af en pleitten voor een geschiedbeoefening die zich definitief en in het spoor van de andere sociale wetenschappen uit de netten van de eigentijdse politieke en sociale debatten zou bevrijden. Hun roep om een generaliserende, kwantificerende, comparatieve en planmatige geschiedwetenschap werd steeds luider. Maar niet iedereen was bereid het politieke neutralisme en het geloof in het sociaal-wetenschappelijke paradijs van deze neo-positivisten te delen. Buiten het academische circuit floreerde nog een geëngageerde geschiedschrijving, oorspronkelijk vooral in dienst van de 'bevrijding van de arbeid', later ook ter ondersteuning van een breder emancipatiestreven. Voor een andere groep — beter ingebed in het universitaire milieu — bleef de geschiedenis 'een onwetenschappelijke wetenschap' met literaire aspiraties.

Intussen groeide bij velen een gevoel van onbehagen, ondermeer door de toenemende specialisatie en de mechanisering en bureaucratisering van het onderzoek. Voor de theoretische reflectie op de geschiedbeoefening vormde deze malaise een gunstige voedingsbodem. Er werd niet alleen gedebatteerd over de waardevrijheid of over de rol van de taal in de geschiedschrijving, maar ook over de methodologie van de nieuwe, vaak uit het buitenland overgewaaide specialismen zoals de mentaliteitsgeschiedenis en de cultuurgeschiedenis 'nieuwe stijl'. Over één zaak waren voor- en tegenstanders van deze specialismen het eens: 'de' geschiedwetenschap bestond niet meer; wat bestond, was een conglomeraat van geschiedwetenschappen. Door deze verveelvoudiging kreeg het oude demarcatievraagstuk een actueel karakter: waar lagen immers nog de grenzen van de geschiedenis, nu haar beoefenaars allerlei technieken en methoden uit de antropologie, de politologie, de literatuurtheorie *e tutti quanti* overnamen?

Op het einde van de jaren zeventig kreeg deze theoretische

interesse vorm in een autonome discipline. De theoretische geschiedenis werd een specialisme op zichzelf, met alles wat bij een specialisme hoort: een eigen tijdschrift, eigen 'klassiekers' en referentiewerken en op institutioneel vlak eigen docenten, hoofddocenten en hoogleraren. In enkele jaren tijd wist dit specialisme zich een vaste plaats in de Nederlandse historiografie te veroveren. Toch wekte deze groei ook ongenoegen: vele historici toonden zich wel bereid de theoretici in hun atelier toe te laten, maar eisten in ruil een grotere betrokkenheid van de theorie op de praktijk. De kloof tussen beide was en is hen te groot geworden.

Deze kloof roept onvermijdelijk de vraag op naar de betekenis van de hier besproken geschiedtheoretische discussies voor de geschiedbeoefening. Die betekenis ligt in het sinds de laatste decennia van de negentiende eeuw gegroeide geloof dat de historie — ondanks haar verwantschap met de literatuur, de politiek of wat dan ook en ondanks haar verankering in de levensbeschouwing van haar beoefenaars — een *wetenschap* is en dat het belangrijk is dit wetenschappelijke karakter voortdurend aan te scherpen en tegen elke mogelijke aanval in bescherming te nemen. Rechthoofdig heeft dit geloof zich zeker niet ontwikkeld, getuige ondermeer de kritiek van Kernkamp, Colenbrander en Romein op de verwetenschappelijking van hun vak. Maar geen van deze historici voelde voor een terugkeer naar de vóór-wetenschappelijke geschiedschrijving. Daarvoor was de overgeërfde wetenschapszin te sterk. 'Wij zijn allen voortgekomen uit de toga van Fruin', schreef Romein in 1948, én met instemming.

Paradoxaal genoeg werd het streven naar een wetenschappelijke geschiedschrijving uit ideologische motieven en verwachtingen geboren: Fruins pleidooi voor een onpartijdige geschiedbeoefening ontstond uit zijn verlangen naar politieke pacificatie en conciliantie. Ook de geschiedtheoretische denkbeelden van latere historici bleken niet zo 'boventijdelijk' te zijn als hun vaak zeer algemene formulering liet vermoeden: zij ondersteunden politieke credo's, namen een plaats in in een brede cultuurkritiek, of — nog aardser — waren erop gericht nieuwe, alternatieve vormen van geschiedschrijving te diskrediteren. Kortom, zij verborgen een heel eigen wereld van 'gevechten, overwinningen, wonden, overheersing en dienstbaarheid'.

Vele van deze gevechten lijken intussen loopgravengevechten te zijn geworden. Een heroriëntatie van de geschiedtheoretische discussies dringt zich op. Mogelijk opent een reflectie op de finaliteit van de historische belangstelling interessante perspectieven. De huidige, door de wetenschapspolitiek van de overheid bevorderde overbeklemtoning van een geschiedbeoefening die haar finaliteit in de verklaring van het heden vindt, en de daarmee samenhangende minachting voor de *curiositas* voor het verleden-op-zich, kunnen immers vérstrekkende gevolgen hebben. Het verleden dreigt zo namelijk niet de doodgraver van het heden te worden, zoals Nietzsche vreesde, maar het heden de doodgraver van het (verre) verleden.